

УДК 371.5.016:821.161

**УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ:
НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ**

Юрій Бондаренко,

професор Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

Статтю присвячено одному з провідних видів діяльності в системі навчального процесу. Автор демонструє його специфіку щодо вивчення літератури, розкриваючи зміст, напрямки, етапи, форми, види роботи, які забезпечують належний освітній ефект, сприяють формуванню в учнів відповідних знань та розумових умінь.

Ключові слова: узагальнення, систематизація, напрямки узагальнення, етап узагальнення та систематизації, урок узагальнення та систематизації, узагальнювально-навчальна ситуація.

**GENERALIZATION AND SYSTEMATIZATION
AT LITERATURE LESSONS**

Yurij BONDARENKO,

Dr. habil., Mykola Hohol State University of Nizyn

The article focuses on one of the main activities in the study process. The author demonstrates its special features in studying literature, addressing its content, directions, stages, forms and types of activity which yield the desired learning outcomes and contribute to forming pupils' knowledge and skills.

Key words: generalization, systematization, directions of generalization, stages of generalization and systematization, lesson of generalization and systematization, generalizing learning situation.

Узагальнення й систематизація – це кінцева цілісна оцінка того, що було вивчене, приведення знань у систему. У «Словнику української мови. В 11 т.» дається декілька визначень поняття «узагальнювати»: «порівнюючи

окремі предмети, факти, явища і т. ін., виявляти спільні риси, особливості й на їх основі робити висновки у формі загальних положень; виявляючи характерні риси, особливості окремого предмета, факту, явища і т. ін., сприймати їх як загальні й поширювати на інші предмети, явища; відбирати й об'єднувати однакові характерні риси, особливості; створювати на їх основі що-небудь загальне, типове» [4, с. 403].

У навчальному процесі узагальнення й систематизація представлені і як *окремий тип уроку*, і як обов'язковий *етап* кожного з наявних типів занять. В.Онищук [1, с.126-143] указує, що такий вид діяльності відбувається на декількох рівнях:

- а) окремих фактів, подій і явищ;
- б) теоретичних понять і їх систем;
- в) провідних ідей та теорій науки.

Вони ж складають і основні етапи заняття з указаною дидактичною метою. Учні узагальнюють та систематизують свої знання про навчальний матеріал, про набуті вміння й навички, а отже, й про виконані протягом уроку процесуально зумовлені (напрямами й шляхами аналізу) дії. У цей час має докорінно змінюватися характер мислення учасників навчального процесу – *від аналітичного до синтетичного*. Надається *пріоритет загального над одиничним*. Крім того, тут *об'єднуються репродуктивні та евристичні підходи: відбувається пригадування-відтворення та цілісне осмислення*. Зростає рівень *абстрагування*. Таке розуміння впливає з визначення, що «узагальнення – це логічний процес переходу від одиничного до загального, виділення на основі аналізу найсуттєвіших та найзагальніших ознак у предметі вивчення, на основі яких формуються поняття, закони, провідні ідеї...» [2, с. 243].

Крім того, названий навчальний етап виконує й супутні функції, зокрема контролю та корекції набутих знань і вмінь, їх застосування, підготовки учнів до вивчення наступних літературних тем, формування знань, умінь і навичок.

Вплив напрямів і шляхів аналізу навчального матеріалу вирішальний. Адже вони зумовлюють не тільки характер вивчення (запам'ятовування, осмислення), але й кінцеве оцінювання. Як пише В.Шуляр, «цінним у методичному плані буде ще та реалія, коли запитання й завдання будуть структуровані за рівнем складності, урахуватимуть репродуктивність дій, реконструювання й творчий вияв читацького досвіду школярем» [5, с. 386]. Опираючись на напрямки й шляхи аналізу, словесник може корегувати і рівень складності, і процес реконструкції вже набутих компетенцій, і стимулювати творчий підхід учнів до власного читацького досвіду.

Тому *готуючи* школярів до роботи, учитель має націлити їх на роботу з уже відомим для них навчальним матеріалом (узагальнюється те, що вивчено), а також на особливі види мисленнєвої діяльності, якими, з одного боку, узагальнення та систематизація є (див. вище), а з іншого – підпорядковані логіці літературного аналізу та синтезу, тобто напрямкам і шляхам опрацювання текстуального матеріалу.

Виходячи зі специфіки літератури як навчального предмета, можемо стверджувати: мають бути узагальнені й систематизовані знання учнів про:

а) окремі елементи літературних текстів (художні факти в межах структурних одиниць літературного тексту, їх зміст та значення, відповідні їм теоретичні поняття, системи понять, що стосуються окремих елементів художнього тексту);

б) зміст і форму художніх творів у цілому (сукупний змістовий та формальний потенціал структурних елементів, теоретичну систему та коло ідей, що дають змогу дати цілісну оцінку літературному джерелу як художньому явищу);

в) тематичні та жанрові групи художніх творів (відповідну спорідненість літературних текстів, теоретичні аспекти, що забезпечують їх зближення та цілісну оцінку);

г) життя й творчість письменника (біографічні факти, цілісний феномен митця, місце в художньому просторі, систему ідей-оцінок його життя та творчості);

г) літературний період (історико-літературні події, процеси, факти, що мали місце в межах однієї епохи, теоретичні підходи до осмислення художніх явищ, місце й значення в загальному літературному розвитку);

д) декілька літературних періодів (історико-літературні факти, події, процеси, які властиві вивченим періодам, їх схожість-відмінність, теоретичні системи, що забезпечують порівняльну оцінку, цілісне розуміння художньо-естетичного переходу (зміни), що мав місце в конкретний час);

е) літературний процес (історико-літературний розвиток, його фактичні складники, рушійні сили, теоретичний рівень осмислення, основні закони та закономірності);

є) літературно-теоретичні системи (ключові поняття, художній фактаж, що їх унаочнює, функціональність, її закони та закономірності).

У такій послідовності відображено один із основних принципів узагальнення й систематизації, який полягає в тому, щоб відбувався *«поступовий перехід від часткових до дедалі ширших узагальнень»* [1, с. 134]. Учитель та учні виділяють в літературному матеріалі найсуттєвіші моменти, утворюють із них системи, дають їм цілісну оцінку, учаться переносити на інші, споріднені, явища.

Перші три названі моменти та останній можуть узагальнюватися та систематизуватися з 5 по 11 клас. Решта – з 9 по 11. Проте основний підхід залишається незмінним: «Незалежно від кількості уроків, відведених для вивчення твору, на останньому етапі виникає необхідність ще раз *поглянути на нього як на цілісну художню структуру»* (виділення наше – Ю.Б.) [3, с. 232]. Те ж саме стосується життя і творчості письменника, літературного періоду, літературного процесу в цілому.

Узагальнення художнього та історико-літературного видів матеріалу відбувається за декількома напрямками:

а) фактичного змісту, системи значень, ідейно-тематичного потенціалу, формального багатства, тобто ідейно-художньої наповненості, основних граней, особливостей, рис, властивостей:

Яка змістова наповненість художнього елемента (назвати), які значення він виражає?

Які теоретичні поняття відповідають його сутності?

Яким є зміст твору в цілому, його ідейно-тематичний та світоглядний потенціал?

У чому полягає багатство форми літературного тексту, які її грані, художні особливості?

Із допомогою яких теоретичних понять можна розкрити властивості художньої форми літературного тексту?

Які факти з життя й творчості письменника можна назвати головними? Про що вони свідчать?

Які теми в біографічному матеріалі про митця є основними? Чому? Який їх зміст?

Якими літературними (і не тільки) подіями, явищами, процесами наповнений художній період? У чому полягає його суспільно-історичне, загальнокультурне й власне літературне багатство, значення?

Що таке література як вид мистецтва? Якими рисами вона наділена?

б) виразності, своєрідності, оригінальності, неповторності, специфічності, унікальності, окремішності серед інших художніх явищ, яскравості, особливості, феноменальності:

Якими специфічними властивостями наділений художній елемент? У чому його виразність? Яким чином він впливає на читача?

Як саме можна окреслити неповторність літературного твору, його своєрідність, оригінальність?

Які біографічні факти найбільш увиразнюють психологічний портрет письменника, особливості його діяльності?

Якими бачаться унікальність письменника, його художній почерк?

Що можна сказати про людський та суто творчий портрет митця? Чим він відрізняється від інших письменників?

У чому полягає стильова своєрідність літературного періоду, його мистецький феномен?

в) мети, ролі, призначення, доцільності, спрямованості:

Яку роль у літературному творі виконує художній елемент? Яке його призначення (функція)?

Із якою метою написано художній твір?

У чому полягає ідейно-художня спрямованість письменника?

Яка мета діяльності літературного покоління (письменників одного періоду)?

Із погляду процесуальності уроку літератури та розвитку практичних властивостей дітей узагальненню й систематизації підлягають **уміння й навички, сформовані в умовах реалізації обраних учителем дидактичного завдання, напрямку й шляху аналізу**. Для цього школярі мають підсумувати, які дослідницькі дії вони здійснювали, до яких результатів це привело, у чому специфіка виконання роботи.

Під час здійснення узагальнення та систематизації використовують **узагальнювально-навчальні ситуації (УНС)**. Їх зміст та особливості розгортання залежать від того, який навчальний матеріал вчитель та учні узагальнюють. При цьому є продуктивними методи узагальнювальної бесіди, лекції, самостійної роботи. Кожен із них має свої переваги й недоліки. Бесіда дає можливість включити в названий вид діяльності школярів, але не завжди забезпечує належного результату (це залежить від умінь учнів узагальнювати, усвідомлювати системність). Слово вчителя хоч забезпечить узагальнення на всіх необхідних рівнях, але має менший розвивальний вплив на школярів. Самостійна робота активізує відповідне мислення учнів, але може забрати занадто багато часу (краще її практикувати у вигляді домашнього завдання). У будь-якому випадку структурні елементи методу (запитання, завдання, пункт плану) мають володіти особливою специфікою –

націлювати учнів на кінцеву цілісну оцінку того, що піддається узагальненню.

1. Узагальнення й систематизація знань про окремі художні елементи, умінь їх аналізувати (5-11 класи).

Такі дії мають здійснюватися після того, коли необхідний змістовий чи формальний елемент (сюжет, персонаж, тема, проблема, ідеаційно-світоглядний концепт, жанрова чи стильова властивість) вивчений. Цілий урок у даному випадку виділяти не доцільно. Здебільшого це всього лиш структурний етап у межах заняття формування нових знань, умінь і навичок. Він часто складається з *узагальнювально-навчальної ситуації, присвяченої підсумковій оцінці художнього елемента (залежно від використаного шляху аналізу)*. Якщо на уроці вивчався не один елемент, а більше (наприклад, 2-3 образи-персонажі), то й узагальнювальних ситуацій буде відповідна кількість.

Узагальнювально-навчальна ситуація	Узагальнення окремого елемента літературного тексту, його змісту, способів вираження та ролі в тексті, усвідомлення загальнохудожнього значення
	Узагальнення відповідних йому теоретичних знань
	Підсумовування особливостей використаного шляху аналізу, його наслідків
Мікроситуація	Узагальнення структурної частини художнього елемента, ролі в межах більшого цілого, її теоретичного означення
	Оцінка часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу
Елементарна ситуація	Оцінка окремого текстуального факту (прикладу), пов'язаного з вивченим елементом, його структурною частиною, теоретичних вимірів цього факту, художньої ролі та виразності

У межах подієвого аналізу узагальнюємо зміст та особливості художньої форми окремого епізоду, а також таких структурних частин

сюжету, як пролог, експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка, епілог, у результаті – сюжетно-змістову єдність твору. Як наслідок композиційного аналізу узагальнення стосується специфіки зовнішньоконпозиційних частин тексту (розділу, глави, дії тощо), їх фактичного наповнення, композиційної структури в цілому. Для хронологічного – художніх часопросторів, їх образної специфіки, хронологічної структури тексту. У межах пообразного – психологічних портретів та засобів творення образів-персонажів, системи персонажів. Як наслідок словесно-образного – окремих мовно-образних конструкцій, мовно-образного багатства та своєрідності твору. У межах проблемно-тематичного – окремих тем та проблем, засобів їх реалізації, тематики та проблематики тексту в цілому. Після ідеаційно-концептуального – кожної з ідеаційно-світоглядних систем («Космос», «Бог», «Людина», «Суспільство», «Нація»), ідеаційно-світоглядної системи твору; для філософського – філософських поглядів письменника, художніх засобів їх вираження; у межах жанрового – жанрової організації тексту, її елементів; у межах структурно-стильового – стильової своєрідності, основних рис та засобів вираження.

У результаті учні мають усвідомити **сюжетно-змістову, композиційно-змістову, хронологічно-змістову єдність твору, систему образів-персонажів, словесно-образну специфіку тексту, його жанрово-родову та стильову організацію, проблемно-тематичний, філософський, ідеаційно-концептуальний потенціал**. Ці аспекти дозволяють виходити на узагальнення знань про **художній твір як цілісність**.

Крім набутих знань, школярі узагальнюють і систематизують власні **уміння виконувати дослідницькі дії** в межах кожної складової художнього матеріалу. Вони мають підсумувати, **у чому полягає їхня здатність опрацьовувати (аналізувати) елементи тексту, які практичні властивості набуваються в процесі певного виду діяльності**. Це можна здійснити під час і у формі звіту про проведену роботу, виконане дослідницьке завдання.

Узагальнювальну функцію виконає завдання *придумати назву (визначення) окремому художньому елементу* – епізоду, композиційній частині, хронотопу, герою. Інший варіант: *учитель сам дає ряд визначень, а школярі вибирають, яке з них краще виконує роль кінцевої цілісної оцінки*. Наприклад, можна запропонувати такий набір підсумкових назв для образу Григорія Многогрішного із роману Івана Багряного «Тигролови»: лицар духу, надлюдина, нескорений українець, переможець, тираноборець тощо. Якщо, на думку школярів, декілька визначень можуть претендувати на роль кінцевої цілісної оцінки, тоді вони пояснюють, яким чином це відбувається в кожному випадку. Крім того, корисним буде й завдання *вибрати з самого тексту вирази, які є художніми формулами-узагальненнями сутності* структурного елемента тексту – здебільшого героя, але може бути й хронотопу, епізоду, композиційної частини.

Стосовно останньої може бути й такий спосіб узагальнення: учні *складають власні назви поруч із уже наявними авторськими*. Після цього відбувається обговорення, чий заголовок (учня чи автора) краще виконує роль підсумовування змісту зовнішньоконпозиційної частини, школярі обґрунтовують свої результати.

2. Комплексні узагальнення й систематизація знань про літературний твір на основі шляхів його дослідження, умінь і навичок їх застосовувати (5-11 класи).

В одних випадках остаточна оцінка твору відбувається на відповідному етапі (до 15-20 хвилин) останнього уроку, коли завершується опрацювання літературного матеріалу, в інших, зокрема для великих епічних текстів, цьому завданню можна присвятити й ціле заняття.

Під час вивчення одного художнього джерела використати всі відомі напрямки й шляхи в школі не можливо. Тому узагальнення учнів про твір завжди набирає характеру, який відповідає особливостям дослідження, що мало місце під час формування знань про текст, відповідних умінь та навичок, як підсумкова оцінка розглянутих структурних елементів. *Школярі*

схильні усвідомлювати художню цілісність літературного матеріалу під кутом зору, що сформований унаслідок застосування напрямків і шляхів аналізу, використаних перед тим. Це, до речі, одна з ознак результативності проведених занять, яка виявляється під час усних виступів дітей або узагальнювальної бесіди – основних способів підсумкової роботи. З’являється можливість *формувати вміння давати цілісну оцінку тексту, виходячи з аналізу його структурних елементів, їх комплексного осмислення.*

Учні висловлюють оцінні судження, демонструючи своє усвідомлення змістового й формального багатства, оригінальності та спрямованості літературного тексту. Виступи такого ж змісту може робити й учитель (тоді, коли школярам важко зробити самостійний підсумок). Це відбувається в межах *узагальнювально-навчальних ситуацій.*

Узагальнювально-навчальна ситуація	Узагальнення одного проаналізованого структурного елемента твору (його змісту, виразності, художньої ролі), теоретичного забезпечення, результатів застосування відповідного шляху аналізу
	Цілісна оцінка твору: як сукупне узагальнення його структурних елементів; на основі теоретичних засад; висловлених літературно-критичних оцінок; визначення ролі у творчості письменника, літературі взагалі; як результат зіставлення з іншим текстом
	Підсумовування використання шляху(ів) аналізу, їх ефективності, навчальних наслідків, до яких вони привели
Мікроситуація	Узагальнення окремої частини структурного елемента твору, ролі в межах більшого цілого, її теоретичне означення
	Оцінка часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу
Елементарна ситуація	Узагальнення одного художнього факту-вияву, актуалізованого в результаті використання шляху аналізу, його теоретичних вимірів, ролі в межах тексту, виразності

Крім того, доцільно використовувати й допоміжні засоби, що стимулюють таку діяльність. Наприклад, *читання й коментування висловів*

видатних людей, літературних критиків або ж самого автора про твір.

Проблемний характер такого виду роботи допомагає школярам глибше усвідомити художній феномен. Коментування найдоцільніше проводити тоді, коли діти вже володіють необхідним комплексом знань про літературний матеріал, а отже, можуть критично підійти до думки, закладеної у вислів.

Загальне спрямування мислення учнів при цьому коригується запитаннями:

Із якою метою, наскільки точно, як саме і т.п. було оцінено літературний твір у конкретному судженні?

Чи погоджуєтеся з таким висновком? Чому?

У чому його слушність чи помилковість?

Наприклад:

Чому, на ваш погляд, Григорій Тютюнник у листі до Олеса Гончара сказав про його «Собор»: «Орлиний, соколиний роман Ви написали, **роман-набат!**»?

Чи погоджуєтеся ви з цими словами? Чому?

Підсумкова оцінка назви твору. «Чому твір називається саме так?» – це запитання може узагальнювати текстуальну роботу школярів. Воно завжди доречно після проведеного аналізу. Особливо ж у тих випадках, коли назва тексту неоднозначна у своєму трактуванні («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика, «Подвійне коло» Ю.Яновського, «Я (Романтика)» Миколи Хвильового). Здійснюючи пояснення, учні опираються на свої знання про художню структуру літературного матеріалу, а отже, й на ті шляхи аналізу, які використовувалися під час його вивчення. Для поглиблення ефекту можна **зачитувати вислови критиків на цю ж тему** (за наявності).

Якщо ж існував **ряд авторських варіантів назви** літературного тексту, школярі можуть вирішувати проблему, **яка з них найбільш вдала**, тобто більш глибоко за інші відображає та увиразнює зміст та форму тексту, утілює сутність сказаного письменником (наприклад, «Тіні минулого», «Голос

віків», «Відгомін передвіку», «Подих віків», «Голоси передвічні», «Спадок віків», «Голос забутих предків», «Слідами предків», «Сила забутих предків», «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського).

Робота з ілюстрованою обкладинкою книги. Досить часто на обкладинку ілюстратори виносять ключовий образ або малюнок-узагальнене бачення змісту (інколи й форми) твору. Це дає змогу провести зіставлення між текстом і малюнком на обкладинці. Відбувається порівняння цілісного бачення твору дітьми та художником. Школярі дають оцінку, чи зміг ілюстратор відтворити зміст та форму тексту, пояснюють, як би вони самі зробили це з допомогою малюнка.

Подивіться, як оформлена обкладинка книги. Опишіть побачене.

Подумайте, що саме демонструє цей малюнок у змісті та формі вивченого твору? Наскільки точно і вдало?

Чи може він претендувати на узагальнення всього змісту тексту? Чому?

Як би ви його доповнили, змінили з метою вираження художньої концепції тексту?

Узагальнене зіставлення двох літературних творів має характер визначення, що їх споріднює, а що віддаляє. Для порівняння обираються:

а) твори одного автора, що допоможе зробити висновок про еволюцію його стилю, тем, підходів до осмислення явищ життя;

б) тематично споріднені тексти різних авторів – для узагальненого визначення поглядів письменників на одні й ті ж проблеми, способи їх вирішення;

в) твори, що належать до одного жанру, стилю, напрямку, – це дає змогу закріпити відповідні теоретичні знання школярів;

г) тексти, у яких наявні одні й ті ж ідеаційно-концептуальні системи (Космос, Бог, Людина, Суспільство, Нація) – узагальнюються світоглядні позиції авторів.

Названі зіставлення в першу чергу спрямовані на узагальнення інформації про твір, який щойно вивчено, проте дають можливість

актуалізувати знання про раніше засвоєне, «вписати» новий матеріал в уже відомий контекст, окреслити його місце в рамках ширшого цілого.

3. Комплексні узагальнення й систематизація знань про блоки літературної інформації, організовані за принципами тематичної або жанрової спорідненості, на основі шляхів дослідження художніх матеріалів, умінь і навичок їх застосовувати (5-8 кл.).

Така робота відбувається в основній школі. Тут навчальна інформація часто складається з декількох літературних творів, подібних тематично чи жанрово. Це відображено в шкільних програмах, де є відповідні розділи. Наприклад:

«Літературні казки»: Іван Франко. «Фарбований Лис»; Василь Королів-Старий. «Хуха-Моховинка»; Іван Липа. «Близнята»; Василь Симоненко. «Цар Плаксій та Лоскотон» (5 кл.);

«Гумористичні твори»: Леонід Глібов. «Щука», «Муха і Бджола», «Жаба і Віл»; Степан Руданський. «Пан та Іван в дорозі», «Козак і король», «Запорожці у короля»; Степан Васильченко. «Басурмен», «Свекор»; Степан Олійник. «Ля-ля-ля», «Чудо в черевіку»; Павло Глазовий. «Тарас Бульба в Києві», «Найважча роль», «Заморські гості» (6 кл.).

У кінці вивчення таких розділів можна проводити цілі уроки узагальнення й систематизації, оскільки попередньо опрацьовано достатньо великий обсяг матеріалу. Відповідно встановлюємо й напрямки узагальнення та систематизації – тематично-змістовий та жанровий.

Якщо розділ побудовано за тематичним принципом, узагальнення відбувається на тематичній основі. Жанровий підхід до узагальнення передбачає цілісну оцінку відповідної йому специфіки текстів, але увага до тематично-змістової наповненості теж повинна мати місце. Тому відбувається об'єднання оцінок. *Узагальнювально-навчальні ситуації* набувають такої конфігурації:

Узагальнювально-навчальна ситуація	Оцінка-узагальнення тематично-змістових або жанрових особливостей кожного вивченого літературного джерела
	Визначення тематичної або жанрової єдності між творами розділу: зіставний аспект
	Цілісна оцінка навчальної інформації розділу на основі тематично-змістової та жанрової специфіки художніх творів, ключового теоретичного поняття
	Узагальнення особливостей застосування тематичного та жанрового шляхів аналізу, їх наслідків
Мікроситуація	Узагальнення окремого елемента (події, персонажа, хронотопу, мовного засобу) тематичного простору або жанрової структури тексту, ролі в межах більшого цілого, його теоретичне окреслення
	Узагальнювальне зіставлення двох споріднених елементів тематичного простору або жанрової структури різних художніх творів
	Оцінювання часткового моменту в застосуванні тематичного та жанрового аналізу
Елементарні ситуації	Узагальнення окремого фактичного (текстуального) вияву тематики та жанровості, його теоретичного виміру, ролі в межах тексту

На цьому етапі часто *використовуються види роботи, які мали місце під час узагальнення окремих текстів*. Проте важливе значення мають *зіставлення між творами одного розділу, встановлення спільності їх тематики та оригінальності її вираження, здійснення узагальненої оцінки конкретного жанру*, виходячи з одержаного учнями ряду текстуальних зразків.

Література

1. Онищук В.О. Типи, структура і методика уроку в школі. – К.: Радянська школа, 1973. – 159 с.
2. Пальчевський С.С. Педагогіка. – К.: Каравела, 2007. – 576 с.

3. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.

4. Словник української мови. В 11 т. – К.: Наукова думка, – Том 10, 1979. – С. 403.

5. Шуляр В. Сучасний урок української літератури: теорія, методика, технологія. – Миклаїв: Іліон, 2012. – 876 с.

УДК 371.5.016:821.161

**УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ:
НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ**

Юрій Бондаренко,

професор Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

Статтю присвячено одному з провідних видів діяльності в системі навчального процесу. Автор демонструє його специфіку щодо вивчення літератури, розкриваючи зміст, напрямки, етапи, форми, види роботи, які забезпечують належний освітній ефект, сприяють формуванню в учнів відповідних знань та розумових умінь.

Ключові слова: узагальнення, систематизація, напрямки узагальнення, етап узагальнення та систематизації, урок узагальнення та систематизації, узагальнювально-навчальна ситуація.

**GENERALIZATION AND SYSTEMATIZATION
AT LITERATURE LESSONS**

Yurij BONDARENKO,

Dr. habil., Mykola Hohol State University of Nizyn

The article focuses on one of the main activities in the study process. The author demonstrates its special features in studying literature, addressing its content, directions, stages, forms and types of activity which yield the desired learning outcomes and contribute to forming pupils' knowledge and skills.

Key words: generalization, systematization, directions of generalization, stages of generalization and systematization, lesson of generalization and systematization, generalizing learning situation.

Комплексні узагальнення й систематизація знань про життя й творчість письменника на основі шляхів дослідження історико-літературних, біографічних та художніх матеріалів, умінь і навичок їх застосовувати (9-11 кл.).

Названі узагальнення можливі здебільшого в 9-11 класах, хоча бажано не забувати й про те, що вивчено в основній школі (з 5 по 8 кл.). У цьому випадку комплекс знань, які підлягають систематизації, розширюється. Школярі узагальнюють дані не тільки художнього, але й біографічного змісту. Учителю бажано вивести учнів на цілісне бачення життєвого й творчого шляху митця, місце написаних літературних творів у біографічному контексті, стильової орієнтації автора. **У процесі проведення узагальнювально-навчальних ситуацій до уваги беруться такі моменти:**

Узагальнювально-навчальна ситуація	Узагальнення змісту біографічного матеріалу, людського феномену письменника.
	Цілісна оцінка літературного твору, що унаочнює специфіку творчого розвитку автора.
	Узагальнення світоглядно-стильових домінант творчості письменника.
	Визначення місця автора в історико-літературному процесі своєї доби поруч з іншими художниками слова (спільне та відмінне), зв'язку з загальнокультурними тенденціями (у першу чергу мистецький контекст – живопис, музика, кіно тощо), окреслення значення діяльності письменника (місце в розвитку мистецтва слова); увічнення постаті митця.
	Підсумовування використаних у процесі вивчення творчості письменника шляхів аналізу, їх ефективності, навчальних наслідків, до яких вони привели.
Мікроситуація	Узагальнення біографічної теми або життєвого етапу.
	Узагальнення однієї структурного елемента (сюжету, образу, жанрової властивості та ін.) літературного твору.
	Узагальнення окремого шляху аналізу, його ролі у вивченні творчості митця.
Елементарна ситуація	Узагальнення одного ключового біографічного факту.
	Узагальнення окремої художньої деталі, що увиразнює текст.

Узагальнення часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу.

Підсумкова розмова про життєву хронологічну схему та тематику, які застосовані в біографічному матеріалі. Учні мають продемонструвати свої знання про основні часові виміри життя й творчості письменника. Однак учителю треба пам'ятати: знання хронології – це важливий, але не основний аспект узагальнення. Більшу увагу слід приділити цілісній оцінці життя автора на основі ключових біографічних тем і відповідних їм фактів. Школярі повинні продемонструвати їх розуміння, загальне бачення. У результаті має постати комплексний образ митця (у першу чергу – в духовному та творчому вимірах). Це відбудеться, якщо учні окреслять його психологічні якості, різноманітні ролі, які він виконував (суспільні, родинні, гендерну, мистецькі та ін.), виділять унікальність поруч з іншими видатними представниками доби.

Одним із ключових напрямків узагальнення є ***цілісне окреслення художнього феномену письменника.*** Для цього повинна відбутися підсумкова розмова про стиль митця.

Основне коло питань для узагальнення стилю письменника (до уваги беруться всі вивчені твори):

1. Характер розгорнутих сюжетів, використання позасюжетних елементів.
2. Композиційна структура текстів.
3. Принципи побудови системи образів-персонажів. Авторські засоби типізації та індивідуалізації героїв.
4. Мовна своєрідність художніх джерел.
5. Особливості тематики й проблематики творів письменника, їх ідейна спрямованість.
6. Філософське та ідеаційно-концептуальне спрямування.
7. Жанрова специфіка творчості.

8. Впливи літературних течій і напрямків, до яких належить художня спадщина письменника.

9. Новаторство митця, своєрідність творчої індивідуальності (підсумок).

Виділення чинників формування стилю митця. Стиль письменника – явище багатоскладне як за своєю структурою, так і за характером осмислення. На думку А.Ситченка, на уроках літератури важливо виявляти не тільки риси творчого почерку автора, але й ті впливи, які їх зумовили. «На формування кожного митця діють стилетворчі чинники. Справедливо вважається, що вони допомагають пояснити ідейний зміст творів, написаних цим автором» [3, с.152]. На окрему увагу заслуговують суспільно-історична та духовно-культурна ситуації (мистецькі течії та напрямки), у яких жив митець, естетичні впливи на нього, традиції, що панували в літературі, індивідуальність автора (талант, темперамент, риси характеру та ін.). Ключове запитання під час узагальнення: «Як саме той чи інший чинник відбився на тій чи іншій рисі стилю письменника?»

Коли стиль розглянуто, його можна **класифікувати** за певним типом. Це дозволить учням побачити схожість між стилями цілого ряду письменників і водночас індивідуальний характер кожного.

Крім того, для узагальнення феномену письменника будуть корисними й деякі прийоми, які використовувалися з аналогічною метою щодо окремого художнього джерела.

Оцінка літературних творів у контексті узагальнення знань про життя й творчість митця. Така робота, безперечно, звужується порівняно з уроками, де узагальнення стосується тільки окремого літературного тексту, оскільки не є настільки детальною. Проте вона має відбутися, виходячи з тих напрямків і шляхів аналізу, які мали місце в процесі вивчення. Даючи оцінку конкретним текстам, школярі тим самим наближаються до усвідомлення феномену автора в цілому. Так, щоб узагальнити творчість І.Франка в 10 класі, учні повинні підсумувати свої

знання про такі тексти, включені до шкільної програми, як поема «Мойсей», збірки «Зів'яле листя», «З вершин та низин», повість «Сойчине крило», драму «Украдене щастя», а також казку «Фарбований Лис» (5 кл.), повість «Захар Беркут» (7 клас) та ін. твори.

Узагальнювальне зіставлення літературних творів одного автора.

Воно допоможе школярам усвідомити творчу еволюцію або, навпаки, сталість художнього феномену митця.

Так, модерністські твори М.Коцюбинського слід протиставити його першим народницьким спробам («Ялинка», «Харитя»). Це має зафіксувати у свідомості десятикласників підсумкову думку: Коцюбинський починав у літературі як реаліст народницького напрямку, але пізніше змінив свою художню манеру, віддавши перевагу модернізму (імпресіонізму, експресіонізму, символізму).

Натомість, узагальнювальне порівняння різних текстів Миколи Хвильового дозволяє визначити наскрізну художню лінію автора, що має яскраве вітаїстичне забарвлення. Крім того, таке розуміння слід закріпити словами самого письменника, взятими з його публіцистики, де він чітко підкреслює: вітаїзм – це для нього основний творчий орієнтир. «І коли тепер ми запитуємо себе, який напрямок мусить характеризувати і характеризує наш період переходової доби, то відповідаємо: – романтику вітаїзму (vita – життя)» [4, с. 56].

Обговорення висловів видатних людей про людський і творчий феномен письменника. Наприклад, відповіді на запитання, чому І.Франко сказав про Лесю Українку: «ся хора, слабосильна дівчина – трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну»? Учні повинні пояснити цей вислів, користуючись уже набутими знаннями про життя та творчість письменниці. Це й стане способом узагальнення її неповторності. Схожий варіант осмислення слів І.Франка про І.Нечуя-Левицького: «великий артист зору», «всеобіймаюче око України».

Аналогічна робота: визначити, яке з тверджень різних людей найбільш точно у відображенні сутності митця (або яку грань підкреслює кожне з них). Щоб прийти до обґрунтованого висновку, учням треба добре осмислити життєвий і творчий шлях художника, його духовний феномен. Тому таке завдання є продуктивним на заключному уроці, присвяченому вивченню літературної спадщини конкретного автора.

Використання висловів самого письменника, із допомогою яких він дає оцінку власному життю та творчості. Учні мають узагальнити, як те, що визначив письменник для себе провідним принципом, творчою домінантою, дійсно відобразилося у творчості і як саме воно реалізовано. Зокрема, на таку увагу заслуговують слова Т.Шевченка з вірша «Доля»: «У нас нема зерна неправди за собою».

Зустрічі людей різних поколінь на підсумкових уроках із вивчення творчості письменника. Щоб виявити, порівняти погляди різних поколінь людей на постать митця, словесник запросить на урок кого-небудь із батьків учнів, колег-вчителів, знайомих, дослідників творчості і т.д. Звичайно, гості повинні володіти необхідною інформацією і вміти її висловити. Бажано заздалегідь обговорити з ними тему виступу. Користь такого прийому в тому, що з його допомогою можна задіяти історико-функціональний підхід до вивчення літератури, показати надчасове значення творчості письменника, невичерпність її потенціалу. План зустрічі включає такі етапи:

1. Повідомлення вчителем теми заняття (Наприклад, «*Тарас Шевченко очима різних поколінь*»).

2. Вступна розповідь словесника чи підготовленого учня про те, як у різні часи виявлялася увага українців до свого видатного поета.

3. Виступи гостей з повідомленням, як у часи їхнього навчання у школі, вузі розглядалася біографія письменника, трактувалася його творчість, яке суспільне ставлення до митця притаманне попереднім періодам, увага до яких творів була особливо активізована тоді;

4. Колективне зіставлення інформації, одержаної від гостей, з сучасними поглядами на творчий геній Т.Шевченка;

5. Підсумки зустрічі.

4. Комплексні узагальнення й систематизація знань про літературний період на основі шляхів дослідження історико-літературних, біографічних та художніх матеріалів, умінь і навичок їх застосовувати (9-11 кл.).

Така діяльність – обов’язкова частина навчального процесу в 9-11 класах. До цього зумовлює сам характер вивчення мистецтва слова в цей період, коли в шкільній освіті починає домінувати історико-літературний принцип. Обсяг навчального матеріалу дозволяє присвячувати такому узагальненню цілий урок.

Під час *узагальнювальних-навчальних ситуацій* підсумковій оцінці підлягає тематично організована інформація. Це відбувається таким чином:

Узагальнювальна-навчальна ситуація	Визначення основних чинників (суспільно-політичних, загальнокультурних, мистецьких), які зумовлювали розвиток літератури, особливостей їх впливу
	Підсумкова оцінка течій та напрямів, які домінували в цей час
	Узагальнення біографічних даних та творчих портретів провідних художників слова, зіставлення
	Окреслення цілісного феномену літературної доби
	Підсумовування використаних у процесі вивчення творчості письменників шляхів аналізу, їх ефективності, навчальних наслідків, до яких вони привели
Мікроситуація	Оцінка окремого чинника, що зумовив літературний портрет доби
	Визначення специфіки окремої течії чи напрямку
	Узагальнене усвідомлення художнього феномену літературного твору
	Узагальнювальне зіставлення двох художніх текстів різних письменників

	Оцінка окремого шляху аналізу, його ролі у вивченні творчості різних митців
Елементарна ситуація	Підсумкова оцінка окремого факту суспільного та культурного життя, що мав вплив на літературу
	Виділення одного безпосереднього вияву (стильової риси) течії або напрямку, її узагальнена характеристика
	Оцінка художньої властивості (риса, деталі) літературного твору, яка унаочнює феномен доби
	Оцінка часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу

За необхідності вчитель може використовувати види діяльності, які застосувалися під час узагальнення знань про літературний твір чи творчість окремого письменника. До уваги можуть братися дані не тільки з курсу української літератури, але й зарубіжної.

Історико-літературні та теоретичні узагальнення. Їх роль – закріпити розуміння учнями художньо-естетичної цілісності, а за необхідності й різноманітності (наприклад, для модернізму) літературного періоду. При цьому бажано використовувати схематичну наочність, яка дозволяє системно представити набуті знання. Бажано, щоб цю наочність виготовили самі учні, що на етапі узагальнення буде для них додатковим способом підсумування своїх знань.

Узагальнювальна оцінка творчості окремих письменників. Для детальної розмови про творчий доробок кожного автора в даному разі немає часу. Проте стисло схарактеризувати художні феномени вивчених митців необхідно. Відбувається своєрідне нанизування інформації, адже сума знань про різних письменників дозволяє оцінити літературний період в цілому. Учням дається час для короткого підсумкового виступу (3-5 хв.) про відомих уже авторів, продемонструвати узагальнене бачення кожного з них. Завдання полягає в тому, щоб здійснити таку оцінку максимально виразно, але лаконічно (учні попередньо записують свої думки узагальнювального

характеру про кожного з письменників, потім озвучують їх, коментують і доповнюють сказане однокласниками). На змісті цих виступів обов'язково позначаються особливості хронологізації та тематизації біографічних матеріалів, застосовані напрямки й шляхи аналізу літературних творів.

Установлення біографічних паралелей. В одну літературну добу живе цілий ряд митців, які перебувають між собою в художній взаємодії, а часто мають і суто людські стосунки. На уроках, коли відбувається узагальнення знань про літературний період, важливо, з одного боку, підкреслити психологічну та поведінкову своєрідність кожного письменника, а з іншого – характер міжособистісних стосунків митців (наприклад, Леся Українка і Оленка Пчілка, О. Кобилянська, І. Франко, М. Драгоманов; М. Рильський і Остап Вишня, плеяда «неокласиків»). Однак завдання полягає не тільки в тому, щоб відтворити такі знання, більш важливо узагальнити взаємовпливи видатних постатей, творчі наслідки, до яких їх міжособистісні стосунки привели.

Узагальнювально-порівняльна оцінка творчості декількох письменників. Головною метою такого зіставлення є визначення художньої спорідненості митців, що працювали в один час. Це дає змогу учням зрозуміти ідейно-естетичну цілісність літературного періоду, закріпити в пам'яті ті світоглядні пріоритети, які визначали особливості мислення одного покоління авторів. До зіставлення залучаються тексти, схожі за сюжетно-композиційною, образною, жанровою і головне – стильовою, проблемно-тематичною, філософською та ідеаційно-концептуальною наповненістю. Відмінності між творчістю різних письменників також акцентуються, але з метою, щоб увиразнити те спільне, що об'єднує.

Розмова про міста як засіб узагальнення біографічних та художніх знань учнів. На землі є міста, які відіграли особливу роль у розвитку української літератури. У Києві і Санкт-Петербурзі, Харкові та Львові, Празі, Мюнхені, Нью-Йорку, Торонто перехрещувалися долі багатьох вітчизняних художників слова. Отже, такі теми уроків, як «Санки-Петербург в житті та

творчості українських письменників першої половини ХІХ століття», «Літературний Харків 20-30 років ХХ століття», «Літературне життя Львова початку ХХ століття», «Літературні місця української діаспори» є продуктивними не тільки з погляду засвоєння нових знань, але й тоді, коли треба сформулювати узагальнений погляд учнів на певний період у розвитку письменства або й на вітчизняну літературу взагалі. Реалізувати ці теми можна з допомогою лекції. А ще краще – шляхом семінарських занять або конференцій. Тут великий простір для самостійної роботи школярів, для ознайомлення з додатковими матеріалами, для реалізації пошукових здібностей.

5. Комплексні узагальнення й систематизація знань про декілька літературних періодів на основі шляхів дослідження історико-літературних, біографічних та художніх матеріалів, умінь і навичок їх застосовувати (9–11 класи).

Для узагальнення найкраще обирати періоди, що перебувають поруч. Це дає змогу простежити характер художніх змін, який мав місце на певному зламі. В історії української літератури цікавими, зокрема, є переходи від романтичної до реалістичної традиції, від народницько-реалістичної до модерністської та ін. Отже, проведення узагальнювально-порівняльного уроку має бути продуктивним. Для цього повинно відбутися зіставлення і на рівні художньо-естетичних систем у цілому, і творчості їх чільних репрезентантів. До розгляду обираються як художні стильові властивості загалом, так і їх одиничні текстуальні зразки. Діяльність відбувається таким чином:

1. Учитель та учні систематизують основні риси двох художніх систем, визначають їх відмінності (за необхідності й спільне).

2. Відбувається діалог, спрямований на узагальнення знань про світоглядно-естетичні пріоритети письменників, що представляють різні періоди, з використанням порівняльного аналізу (виокремлення відмінних рис (інколи й споріднених), обґрунтування своїх висновків).

3. Учасники навчального процесу роблять висновок про особливості світоглядного та художньо-естетичного переходу, який мав місце в певний час розвитку літератури.

Названа діяльність і складає основний зміст *узагальнювально-навчальних ситуацій* забезпечує тематичний та хронологічний підхід до вивчення історико-літературних матеріалів.

Узагальнювально-навчальна ситуація	Окреслення цілісного бачення феномену кожної літературної доби, визначення його основних чинників
	Зіставно-підсумкова оцінка літературних періодів
	Узагальнення знань про шляхи дослідження літературних творів, особливості їх застосування з творами різних авторів
Мікроситуація	Порівняння окремих рис течій чи напрямів двох періодів
	Узагальнення творчих портретів провідних художників слова, їх зіставлення
	Узагальнювальне зіставлення двох художніх текстів, що презентують різні епохи
	Визначення навчальної ефективності одного шляху аналізу
Елементарна ситуація	Узагальнене усвідомлення феномену літературного твору, його художніх властивостей
	Узагальнювальне зіставлення окремих текстувальних виявів (стильових рис) течій або напрямків двох епох
	Зіставна оцінка двох художніх властивостей (рис, деталей) різних літературних творів, які унаочнюють феномени своїх епох
	Оцінка часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу

В окремих випадках можна зіставляти періоди, що віддалені в часі. Проте тут до уваги більше береться спорідненість. Наприклад, використання міфологічної основи для художньої творчості в романтизмі та модернізмі.

Схематична наочність потрібна і на уроках з указаною метою. Вона має стосуватися всіх розглядуваних періодів.

6. Комплексні узагальнення й систематизація знань про український літературний процес, шляхи дослідження історико-літературних, біографічних та художніх матеріалів, умінь і навичок їх застосовувати.

Уроки з такою дидактичною метою в шкільній практиці проводяться тільки один раз – у кінці випускного класу. Завдання досить складане – узагальнити знання, одержані учнями протягом вивчення всього історико-літературного курсу в 9-11 класах. Одного заняття для цього буде мало. Слід виділяти 2-3 навчальні години.

Використовуючи схематичну наочність, учитель стисло представить необхідну інформацію, підсумковому осмисленню якої й присвячуються *узагальнювально-навчальні ситуації*.

Узагальнювально-навчальна ситуація	Узагальнена оцінка літературного процесу (встановлення хронології, художніх стилів і методів, сутності світоглядно-естетичних переходів між епохами), їх зіставлення, визначення закономірностей розвитку літератури
	Підсумкове оцінювання одного літературного періоду
	Узагальнення знань про шляхи дослідження літературних творів, особливості їх застосування з творами різних авторів
Мікроситуація	Узагальнювальне зіставлення творчості письменників, що в першу чергу представляють свої періоди, їх змістових та формальних особливостей, світоглядно-стильової зорієнтованості
	Визначення навчальної ефективності одного шляху аналізу
Елементарна ситуація	Узагальнювальне зіставлення літературних творів різних епох
	Оцінка часткового моменту в застосуванні використаного шляху аналізу

У цей момент учні повинні демонструвати вміння хронологізувати та тематизувати історико-літературний матеріал, присвячений українській літературі від часів Київської Русі до сьогодення, визначати закономірності її розвитку, давати оцінку кожному літературному періоду та творчості письменників, його представників. Відбувається перехід від фактичного узагальнення та систематизації до усвідомлення провідних ідей науки (літературознавства).

7. Комплексні узагальнення й систематизація теоретичних знань та вмінь їх використовувати (5-11 кл.).

Протягом основної та старшої школи учні засвоюють декілька основних теоретико-літературознавчих систем, куди входять поняття, пов'язані зі структурою літературного твору або розвитком історико-літературного процесу. Крім того, їх можна класифікувати відносно шляхів аналізу літературного матеріалу, що створює додаткові можливості для узагальнення ще й дослідницьких механізмів, які застосовуються в процесі вивчення мистецтва слова.

У цілому процес узагальнення та систематизації має відбуватися в межах теоретико-літературознавчих систем, що:

- а) пов'язані з сюжетотворенням, композиційною та хронотопною будовою тексту (подієвий, композиційний, хронотопний шляхи аналізу);
- б) забезпечують вивчення персонажів (пообразний аналіз);
- в) відображають мовну структуру художнього тексту (словесно-образний аналіз);
- г) є світоглядно спрямованими (проблемно-тематичний, ідеаційно-концептуальний, філософський аналіз);
- е) відповідають жанрово-родовій природі (жанровий аналіз) та стильовому розвитку (структурно-стильовий аналіз) літератури.

Такий підхід забезпечує цілісність у теоретичній підготовці школярів. Адже «систематизовані знання може дати лише системне викладання, а

спонтанне, принагідне – приводить до безсистемного нагромадження знань у пам'яті школярів» [1, с. 119].

У кожному випадку вчитель та учні мають створити схематичну наочність, яка репрезентує конкретну теоретичну систему, що дасть змогу вивести учнів на вищий рівень узагальнення та систематизації. «Малювання схем – нескладна справа ні для вчителя, ні для учнів. Важливо, щоб учитель уміло спрямовував увагу школярів на правильне виділення загальних і найістотніших ознак у цих системах, ставив запитання, які б змушували учнів мислити, аналізувати, порівнювати, співставляти» [2, с. 129].

На самому уроці школярі здійснюють:

а) визначення понять, що входять до теоретичної системи, ілюструють їх знаннями літературного матеріалу;

б) цілісну оцінку всієї системи, її структури, науково-дослідницького призначення;

в) способів застосування з допомогою відомих шляхів аналізу (учні мають узагальнити їх дослідницький механізм, результати, до яких вони можуть приводити).

Це відбувається на рівні **узагальнювально-навчальних ситуацій**:

Узагальнювально-навчальна ситуація	Узагальнення знань про одну теоретичну систему, її прикладний характер, особливості застосування в процесі аналізу літературних творів
	Визначення шляху аналізу, пов'язаного із теоретичною системою, його ефективності, особливостей цього зв'язку
Мікроситуація	Узагальнення окремого теоретичного поняття, його значення для аналізу елементів вивчених художніх творів
	Оцінка часткового моменту в застосуванні шляху аналізу, його зв'язку з теоретичною системою, літературними текстами, що вивчалися
Елементарна ситуація	Узагальнення одного художнього факту-прикладу, пов'язаного з теоретичним поняттям або використаним шляхом дослідження

Узагальнювати теоретичні знання та відповідні їм уміння можна у формі і цілого уроку, і окремого етапу заняття. Урок буде доцільним тоді, коли школярі накопичили достатньо великий обсяг інформації, передбаченої шкільною програмою.

Зокрема, в кінці 11 класу корисно узагальнити знання про художні стилі, актуальні в українській літературі, структурно-стильовий шлях аналізу. У цей же період буде не зайвим дати цілісну оцінку жанровим та ідеаційно-концептуальним засадам мистецтва слова. Проте узагальнення фольклорних жанрів краще зробити ще в основній школі, коли завершується знайомство школярів із різними видами усної народної творчості.

Етап узагальнення теоретичних знань відбувається частіше, ніж відповідний урок. Його можна практикувати пов'язано з вивченням інших видів навчальної інформації. Так, проводячи узагальнення художнього твору, творчості письменника, літературного періоду, слід знаходити місце й для залучення теорії літератури в процес цілісної оцінки вивченого.

Отже, узагальнення та систематизація знань, умінь і навичок має свій зміст та варіанти здійснення. Від невеликого (на 5-7 хв.) етапу в межах заняття (здебільшого в кінці) до цілого уроку й навіть декількох уроків – такий часовий діапазон його застосування, який зумовлений обсягом раніше засвоєної інформації, сформованих дослідницьких умінь. Здійснюючи кінцеву цілісну оцінку вивченого, учні мають застосувати системне індуктивне та дедуктивне мислення, що спирається на напрямки й шляхи опрацювання художніх текстів або ж історико-літературних матеріалів.

Література

1. Бандура О.М. Засвоєння понять з теорії літератури // Наукові основи методики літератури / За ред. Н.Й.Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – С. 115-121.

2. Онищук В.О. Типи, структура і методика уроку в школі. – К.: Радянська школа, 1973. – 159 с.

3. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.

4. Хвильовий Микола. Про Коперника з Фрауенбурга, або абетка азійського ренесансу в мистецтві// Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? Памфлети. – К.: Смолоскип, 1993. – С. 41-64.